

Martina KYSELOVÁ
Plzeň

Synonymie sloves řečové činnosti ve vyjadřování žáků základní školy

V učebnicích českého jazyka pro základní školu nacházíme celou řadu lexikálně stylizačních cvičení týkajících se synonymie. Nakolik však žáci dokáží se synonymními výrazy pracovat a především nakolik dokáží získané poznatky uplatnit v konkrétních jazykových projevech?

V hodinách českého jazyka žáci získávají určité znalosti, na jejichž základě rozvíjejí své stylistické dovednosti. Ty spočívají zejména ve výběru adekvátních lexikálních prostředků. Ve svém příspěvku se pokusím porovnat znalosti, jež mají žáci o synonymii sloves řečové činnosti, s dovednostmi, tzn. s tím, jak nabyté poznatky uplatňují ve svých jazykových projevech.

Zaměřila jsem se na slovesa řečové činnosti. Vedla mě k tomu jednak skutečnost, že tato slovesa vstupují v lexikální zásobě češtiny do četných synonymických vztahů, jednak fakt, že jsou v žákovských projevech velmi často užívána.

Postupovala jsem následovně: 15 žákům šesté třídy Základní školy v Mýtě u Rokycan jsem zadala zkušební test, skládající se ze šesti úkolů, které se týkaly synonymie sloves řečové činnosti. Děti se měly rozhodnout, zda jsou dvojice slov synonymy, z nabídky sloves se měly pokusit tvořit synonymické řady, nahrazovat jednotlivé výrazy synonymem, z nabídky několika synonym měly do vět doplnit to nejvhodnější, měly rozhodnout, která ze synonymních sloves mají citový příznak. Při tvorbě úkolů jsem vycházela z poznatků o synonymii sloves řečové činnosti v češtině, jak je dokládána *Slovníkem synonym*

a *frazeologismů* J. V. Bečky (dále jen SSF) a *Slovníkem českých synonym* (dále jen SČS). Zároveň jsem provedla rozbor užití sloves řečové činnosti v padesáti slohových pracích žáků šesté třídy téže školy. Výsledky jsem porovнала.

Předpokládala jsem, že děti budou mít o synonymii určité znalosti, zatímco ve slohových pracích bude užívání sloves řečové činnosti stereotypní.

1. Výsledky testu

Cílem prvního úkolu bylo zjistit, zda jsou žáci schopni odlišit dvojice synonym od dvojic, jejichž členy synonymní nejsou. Měli na výběr z následujících možností: *přemluvit – přesvědčit*, *hlásit – navrhnout*, *zeptat se – odpovědět*, *řici – pravit*. Správně označilo jako synonymní dvojice *přemluvit – přesvědčit* a *řici – pravit* šest žáků, dva žáci považovali za synonymní jen dvojici *přemluvit – přesvědčit*, tři žáci jen *řici – pravit*, čtyři žáci odpověděli zcela špatně – tři z nich podtrhli z každé dvojice jedno sloveso, jeden žák spojil slovesa *navrhnout – zzeptat se* a *odpovědět – řici*. Úspěšnost žáků byla v tomto úkolu 57%.

Zadání druhého úkolu znělo „Z následujících sloves tvořte řady synonym (seřadte je do skupin podle shodného významu)“. Jednalo se o slovesa *odpovědět*, *řici*, *povědět*, *sdělit*, *křičet*, *odvětit*, *vyprávět*, *volat*, *prohodit*. Správně odpověděli pouze dva žáci, vytvořili synonymní řady *odpovědět – odvětit*, *řici – povědět – sdělit – vyprávět – prohodit*, *křičet – volat*. Naopak částečně správně reagovali žáci, kteří vytvořili synonymní řady *řici – sdělit – vyprávět – povědět*, *řici – povědět – sdělit*, *vyprávět – prohodit*, *sdělit – prohodit*. Úplně špatně odpovědělo sedm žáků¹. Úspěšnost žáků v tomto úkolu byla 29%. Je možné, že nezdar byl způsoben nevhodným zněním zadání, žáci pravděpodobně neporozuměli termínu synonymní řada a nepřčetli si doplnění v závorce, že se jedná o skupinu slov se shodným významem.

¹ Je třeba počítat s možností, že si žáci špatně přečetli zadání úkolu nebo zadání nerozuměli.

Ve třetím úkolu měli žáci ve větách nahradit vhodnými synonymy pět podtržených výrazů (*umluvil jsem rodiče...*, *Pavel podotkl...*, *teta nám navrhla...*, *domluvili jsme se...*, *dorozumívali jsme se...*). Zcela správně neodpověděl ani jeden žák. Největší problém představovala věta *Teta nám navrhla, aby chom se šli podívat do města*. Sloveso *navrhnout* nedokázal správně nahradit nikdo. Volili náhradu slovesem *řici*. Součástí synonymické řady slovesa *navrhnout* jsou podle SSF slovesa *doporučit*, *načrtnout*, *projektovat*, podle SČS slovesa *doporučit*, *nabídnout*. Slovesa *navrhnout* a *řici* nejsou synonymní proto, že se jedná o slovesa s odlišnými integračními sémý. Čtyři výrazy správně nahradilo šest žáků (*umluvit – přemluvit* (4x), *uprosit* (1x), *přesvědčit* (1x); *podotknout – řici* (4x), *připomenout* (1x), *sdělit* (1x); *domluvit se – dohodnout se* (2x), *řici si* (4x); *dorozumívat se – domlouvat se* (2x), *povídat si* (4x). Tři výrazy nahradilo sedm žáků: *umluvit – přemluvit* (5x); *podotknout – řici* (5x), *dodat* (1x); *domluvit se – řici si* (3x), *dohodnout se* (1x); *dorozumívat se – povídat si* (7x) a dva žáci správně použili dvě synonyma (*umluvit – přemluvit* (2x); *podotknout – řici* (1x); *dorozumívat se – povídat si* (1x). Úspěšnost byla v tomto případě 65%.

Ve čtvrtém úkolu se děti měly rozhodnout, která ze sloves řečové činnosti mají citový příznak (*ukecat – umluvit – přemluvit*, *hulákat – ječet – řvát*, *klábosit – povídat – vykládat*). Ani jeden žák neoznačil správně všech pět sloves, tři žáci označili čtyři slovesa, dva z nich považovali za expresivní *vykládat*, jeden *umluvit*. Sedm žáků označilo správně tři slovesa, jeden žák dvě, tři žáci jedno sloveso a pouze jeden žák nedokázal rozpoznat žádné. Respondenti nejméně chybovali u slovesa *klábosit*. Jako sloveso s citovým příznakem ho označilo deset dětí. Naopak nečastěji se chybovalo u slovesa *řvát*, které osm žáků považovalo za neutrální. Úspěšnost byla 50%.

Pátý úkol žádal doplnění nejvhodnějšího slovesa do věty. Žáci měli k dispozici nabídku šesti různých sloves řečové činnosti (*hlásit*, *volat*, *povídat*, *říkat*, *dohodnout se*, *vyprávět*), která doplňovali do vět podle kontextu (např. Na letišti *hlásili*, že náš let bude opožděn. Obě babičky nám často *vyprávěly* pohádky). Všichni žáci doplnili alespoň jedno

sloveso, všech šest sloves správně doplnili čtyři žáci. Nejméně se chybovalo ve větě „Obě babičky nám často *vyprávěly* pohádky“, kam sloveso *vyprávět* správně doplnila většina žáků. Naopak věta *Říkali ti to pořád* se ukázala jako problematická. Bylo to dáno tím, že do ní bylo možno doplnit více sloves (např. *povídali*, *vyprávěly...*), ovšem ne v kombinaci s ostatními správně doplněnými možnostmi. Procentuelní úspěšnost byla 69%.

Poslední úkol se ukázal jako poměrně náročný. Respondenti měli doplnit synonymické řady sloves *řici* a *křičet*. Největší počet synonym (9 – *řici*: *povídat*, *sdělit*, *odpovědět*, *povědět*, *odvětit*; *křičet*: *ječet*, *řvát*, *hulákat*, *volat*) vymyslel pouze jeden žák, jeden žák neuvěděl žádné sloveso². Děti nejčastěji uváděly slovesa, se kterými se setkali v předchozích úkolech (*povědět*, *vyprávět*, *sdělit*, *ječet*, *hulákat*, *řvát*). Procentuelní úspěšnost žáků byla 21%.

Zjistila jsem, že mnohým žákům dělala práce se synonymy potíže. Jako nejproblematictější se ukázalo tvoření synonymických řad, a to v případě, že měli respondenti „roztřídit“ zadaná slovesa, i v případě, že měli synonymické řady sami tvořit. Vzhledem k tomuto zjištění lze předpokládat, že i užívání synonym ve vlastních jazykových projevech bude problematické.

2. Výsledky získané rozborem slohových prací

Excerpcí slohových prací jsem získala celkem 117 dokladů užití dvaceti šesti různých sloves zkoumané sémantické skupiny. Jejich rozborem jsem se snažila zjistit existenci synonymických řad v žákovských komunikátech a zastoupení jejich členů v jednotlivých pracích. Z porovnání se synonymickými řadami uváděnými v SSF, popř. v SČS, jsem chtěla vyvodit, zda děti dokáží, příp. v jaké míře dokáží, využívat synonymie nabízené jazykovým systémem.

Shodně s všeobecným názorem o nízké úrovni žákovského vyjadřování jsem předpokládala, že děti nabídky jazykového systému

² Opět je třeba počítat s eventualitou, že někteří žáci správně nerozuměli zadání úkolu.

využívají omezeně. Po důkladné sémantické analýze, při níž jsem se opírala o základní popis významu³, jsem formulovala u všech zkoumaných lexikálních jednotek významovou složku nociónální, v jejímž rámci jsem vymezila sémy integrační a diferenciační, a popř. také složku pragmatickou⁴.

Na základě zjištěných sému⁵ jsem slovesa rozdělila do synonymických řad. Základním členem každé synonymické řady je neutrální lexikální jednotka. Řídila jsem se Bečkovým pojetím tvoření synonymických řad. Vidové protějšky sloves jsem považovala za jeden shodný lexém, a proto jsem tato slovesa vždy zařadila do jedné synonymické řady⁶. Zvlášť jsem sledovala slovesa uvozující přímou řeč a zvlášť ostatní užitá slovesa. Domnívám se, že je třeba tyto dvě skupiny odlišit pro jejich rozdílnou funkci v projevu.

Synonymické řady zjištěné v žákovských pracích:

1. Slovesa řečové činnosti uvozující přímou řeč:

- říci/říkat co (vyjádření informace řeči) – povídat co (vyjádření informace řeči) – odpovět co (vyjádření informace, adresát, reakce)⁷;

³ J. Filipce, F. Čermák, *Česká lexikologie*. Academia, Praha 1985.

⁴ Vycházíme z toho, že význam má významovou složku nociónální, pojmovou, a významovou složku pragmatickou, konotační. V rámci významové složky nociónální vymezujeme jednodušší vyabstrahované významové rysy (sémy) integrační a diferenciační. Z hlediska posuzování synonymické řady je důležitý integrační sém, protože na jeho základě lze lexikální jednotky hodnotit jako synonyma. Naopak diferenciační sémy lexikální jednotky odlišují.

⁵ Zjištěné sémy jsou uvedeny v závorce za reprezentativním tvarem slovesa, zvlášť jsou uvedeny konkrétní doklady.

⁶ Neřídili jsme se pojetím Josefa Filipce (*Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, ČSAV, Praha 1961), který synonymní slovesa důsledně rozděluje také na základě slovesného vidu. Vzhledem k našemu materiálu se nám toto pojetí nezdá funkční. Zastoupené vidové dvojice se odlišují pouze významem ohraničenosti.

⁷ Sloveso *odpovědět* (na rozdíl od slovesa *zeptat se*) zařazujeme do této synonymické řady proto, že má se slovesy *říci/říkat* a *povídat* shodný integrační sém (vyjádření informace). Tuto skutečnost dokládá také SSF, v němž najdeme *odpovědět* jako synonymum ke slovesu *pravit*.

- volat/zavolat/zvolat co (vyjádření informace řeči, na dálku) – křičet/vykřiknout co (vyjádření informace řeči, na dálku);

Užité sloveso *zeptat se na co* (snaha dozvědět se informaci, adresát) není v žákovských projevech součástí žádné synonymické řady.

2. Slovesa řečové činnosti neuvozující přímou řeč:

- říci/říkat co (vyjádření informace řeči) – povědět co (vyjádření informace řeči) – vyprávět/vypravovat co (vyjádření informace řeči, v časovém sledu);
- zavolat co za kým/na koho (vyjádření informace řeči, na dálku) – křičet co na koho;
- domlouvat se/domluvit se na čem (vyjádření informace řeči, vzájemnost, souhlas);
- shodnout se na čem (vyjádření informace řeči, vzájemnost, souhlas) – říci si/říkat si co (vyjádření informace řeči, vzájemnost);
- přemlouvat/přemluvit koho (vyjádření informace řeči, adresát, uvedením důvodů přimět) – umluvit koho (vyjádření informace řeči, adresát, uvedením důvodů přimět).

Synonymické řady nevytvářela slovesa *dorozumívát se* (vyjádření informace, cizí řeči), *hlásit co* (vyjádření informace, specifikace podavatele – ze služební povinnosti), *navrhnout co* (podat návrh/plán), *povídat si* (vyjádření informace řeči, vzájemnost), *ptát se/zeptat se koho na co* (snaha dozvědět se informaci, adresát).

Srovnáním synonymických řad získaných rozborem slovní zásoby užitých v žákovských pracích s řadami uvedenými v SSF docházím k závěru, že děti nabídky jazykového systému využívají jen velmi omezeně. V žákovských projevech se často opakují shodná slovesa, nejčastěji sloveso *říci* a jeho vidový protějšek *říkat*. Synonymie se ve zkoumané skupině sloves řečové činnosti vyskytuje pouze omezeně. Jedním z důvodů, proč žáci se synonymními výrazy ve svých komuniká-

tech nepracují, může být skutečnost, že v hodinách slohové výuky není práci se synonymy věnována dostatečná pozornost.

3. Závěr

Velmi často se setkáváme s obecně formulovaným názorem o nízké úrovni žákovského vyjadřování. Zkoumání zaměřené na synonymii omezené skupiny lexikálních jednotek ukázalo na konkrétní příklad vyjadřovací chudoby. Žáci ve svých komunikátech synonymii jazykového systému nevyužívají a potíže jim činí také práce se synonymy předem danými. Je tomu tak i přesto, že uvedené lexémy jsou součástí dětské slovní zásoby (viz testové úkoly 3 a 5). Domnívám se, že uvedená zjištění mohou být podnětem pro učitele, aby synonymii věnovali zvýšenou pozornost, aby kladli větší důraz na práci se slovníkem a aby hledali nové kreativní způsoby, jak dětem ukázat, že od znalostí vede přímá cesta k dovednostem⁸.

Literatura

- Bečka J. V., *Slovník synonym a frazeologismů*. Vydavatelství Novinář, Praha 1977.
Čechová M., *Komunikační a slohová výchova*. ISV nakladatelství, Praha 1998.
Daneš F., Hlavsa Z., *Větné vzorce v češtině*. Academia, Praha 1987.
Filípec J., *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. ČSAV, Praha 1961.
Filípec J., Čermák F., *Česká lexikologie*. Academia, Praha 1985.
Filípec J. a kol., *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Academia, Praha 2001.
Havránek B. a kol., *Slovník spisovného jazyka českého*. Academia, Praha 1989.
Kyselová M., *Synonymie ve vyjadřování žáků*. In M. Kyselová, *K diferenciaci jazykových prostředků...* FF OU, Ostrava 2007.
Mistrík J., *Štylistika*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1989.
Nosek P., *Ke kultuře připravených a nepřipravených projevů žáků II. stupně ZŠ*, „Český jazyk a literatura“ 2000–2001, roč. 51, č. 1–2, s. 39–41.

---

⁸ Této problematice se věnuje např. Marie Čechová: *Komunikační a slohová výchova*. Praha 1998. Jsou zde zpracovány jednotlivé typy lexikálně stylizačních cvičení (výběrová, doplňovací, obměňovací a substituční). Všechna tato cvičení jsou zaměřena na vhodnost užívání lexikálních výrazů ve větném kontextu.

Pa la K., V š i a n s k ý J., *Slovník českých synonym*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1994.

R y s o v á K., *K úrovni mluveného projevu žáků ZŠ*, „Český jazyk a literatura“ 1999–2000, roč. 50, č. 1–2, s. 27–32.

Summary

The article deals with pupils' ability to work with synonyms and their competency to use appropriate lexical means in their written work. Our survey revealed that the children find it difficult not only to work with synonyms provided in advance, but also to use synonyms in specific assignments.